

JADID ADABIYOTI: G'OYA VA MA'NAVIY O'ZGARISHLAR

Saidova Madinabonu Abduhakim qizi

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti

Anotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan jadid adabiyotining asosiy g'oyalari, ijtimoiy-ma'naviy mohiyati va u orqali yuzaga kelgan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Jadidchilik harakati o'zbek adabiyotida millatni uyg'otish, ilm-fan, ma'rifat va taraqqiyot g'oyalarini ilgari surgan muhim bosqich bo'lib, bu harakat doirasida yaratilgan adabiy asarlar jamiyat tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Maqolada jadid adabiyoti vakillarining ma'rifiy faoliyati, ularning asarlaridagi yangilanish ruhi, islohiy g'oyalar, mustamlaka zulmiga qarshi fikriy kurash, ayollar erkinligi, ilm-fan targ'iboti va milliy o'zlikni anglash kabi mavzular keng yoritiladi. Shuningdek, bu adabiy oqimning keyingi davr o'zbek adabiyotiga ta'siri, ma'naviy meros sifatida uning bugungi kundagi dolzarbligi haqida ilmiy mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: jadid adabiyoti, ma'rifatparvarlik, islohot g'oyalari, milliy uyg'onish, ijtimoiy tafakkur, jadidchilik harakati, ma'naviy yangilanish, mustamlaka davri, ayol mavzusi, erkinlik g'oyasi, zamonaviy adabiyotga ta'sir.

O'zbek adabiyoti tarixida jadidchilik davri alohida e'tiborga molik bo'lib, u o'zining g'oyaviy mazmuni, ma'naviy yangilanish ruhi va milliy uyg'onish yo'lidagi fidokorona xizmatlari bilan ajralib turadi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan jadidchilik harakati ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy va adabiy sohalarda tub burilishlar yasagan muhim tarixiy voqelikdir. Bu harakat nafaqat yangicha fikrlovchi ziyolilar guruhining shakllanishiga, balki xalq tafakkurida chuqur o'zgarishlar ro'y berishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, jadid adabiyoti bu o'zgarishlarning badiiy ifodasi sifatida shakllanib, mustamlakachilikka qarshi fikriy kurash, xalqni o'qitish va uyg'otish, zamonaviy bilimlarga chorlov, milliy o'zlikni anglash kabi g'oyalarni ilgari surdi.

Jadid adabiyoti taraqqiyotga intilgan, eskilik va johillikdan qutulishni maqsad qilgan, xalq orasida ilm-fan, texnika, ayollar huquqlari, zamonaviy ta'lim va ma'rifatni yoyishga uringan jadid ziyolilarning fikriy faoliyati mahsulidir. Bu adabiyot vakillari – Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Cho'lpon,

Fitrat, Elbek, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi ijodkorlar o‘z asarlarida zamonaviy yondashuvni, ilg‘or g‘oyalarni, islohiy fikrni targ‘ib qildilar. Ularning asarlari orqali xalqning siyosiy ongi va ma‘naviy tafakkuri uyg‘ona boshladi.

Mazkur davr adabiyoti an‘anaviy uslubdan farqli ravishda ijtimoiy-siyosiy mazmuni chuqur, badiiy ifodasi boy, xalq dardini o‘z vaqtida aks ettira olgan, xalqni uyg‘otishga xizmat qilgan kuchli ideologik vositaga aylandi. Ayniqsa, “milliy adabiyot millat ko‘zgidir” degan tamoyil asosida yozilgan bu asarlar zamonaviylik, yangilik, taraqqiyot, tenglik, xalq farovonligi kabi qadriyatlarni ilgari surdi.

Jadid adabiyoti jamiyatda mavjud bo‘lgan muammolarni ochiq tilga olishga, diniy fanatizm, jaholat, ayollar savodsizligi, mustamlaka siyosatining zolimona mohiyatini fosh etishga urinadi. Bunday yondashuv avvalo ijodkorning jamiyatdagi o‘rnini yangicha talqin qilishga olib keldi: endi adib faqat didaktik nasihatgo‘y emas, balki millat taqdiri uchun javobgar ziyoli, ma‘rifatparvar shaxs sifatida namoyon bo‘la boshladi.

Shu nuqtai nazardan, jadid adabiyoti nafaqat o‘z zamoni uchun, balki keyingi davr adabiy tafakkuri uchun ham muhim bosqich bo‘lib xizmat qildi. Uning g‘oyalari mustaqillik davrida yana jonlanib, milliy uyg‘onish, madaniy merosni qayta anglash va istiqloq mafkurasini shakllantirish jarayonlarida bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Bu jihatdan jadid adabiyotining hozirgi davrdagi dolzarbligini ilmiy tahlil qilish, uni yangi qarashlar asosida o‘rganish, ta‘lim jarayoniga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jadid adabiyoti XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda, xususan, Turkistonda boshlangan keng ko‘lamli ijtimoiy-ma‘rifiy harakat – **jadidchilik**ning badiiy ifodasidir. Ushbu davrda adabiyot jamiyatdagi o‘zgarishlar, xalq ongi va madaniy tafakkurining yangilanishida asosiy vositalardan biriga aylandi. Adabiyot orqali yangicha g‘oyalar ilgari surildi, millatni uyg‘otish, mustamlakachilik zulmiga qarshi fikriy kurash, ma‘rifat targ‘iboti, ayollar huquqlari va taraqqiyot g‘oyalari ommaga yetkazildi. Bu adabiyot an‘anaviy shakllardan voz kechib, yangilanish, islohot va milliy uyg‘onish g‘oyalari tayangan holda shakllandi.

Jadid adabiyoti avvalambor o‘z oldiga ijtimoiy vazifalarni qo‘ygan: xalqni savodsizlikdan chiqarish, ilm-fan, texnika, zamonaviy ta‘limning ahamiyatini tushuntirish, erkinlik va tenglik g‘oyalari ilgari surish. Bu adabiy harakat vakillari faqatgina badiiy asarlar yozish bilan cheklanmay, balki gazeta va jurnallar chiqargan,

maktablar ochgan, o'quv qo'llanmalarini yaratgan, dramaturgiya, publitsistika, tarjima sohalarida faoliyat olib borgan. Bularning barchasi jadid adabiyotining ijtimoiy faol, harakatdagi, uyg'otuvchi va o'zgarish sari intiluvchi xarakterini namoyon etadi.

Jadid adabiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri – **g'oyaviy yangilanish**dir. Bu davrda adabiyotda ilgari mavjud bo'lgan diniy-didaktik yo'nalishdan farqli o'laroq, hayotiy haqiqat, real voqelik, ijtimoiy tengsizlik, mustamlakachilik siyosati, xalq og'ir ahvoli ochiq-oshkora tilga olinadi. Ayniqsa, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadid ziyolilarning asarlarida islohotga intilish, milliy o'zlikni tiklash, tafakkur yangilanishiga chaqiriq asosiy mavzuga aylanadi. Behbudiyning "Padarkush" dramasida millatning ma'naviy inqirozi, jaholat va g'aflatdan kelib chiqayotgan fojiviy holat tasvirlanadi. Bu asarda jamiyatdagi muammolarni badiiy vositalar orqali fosh etish an'anasi boshlanganini ko'rish mumkin.

Shuningdek, **Cho'lpon** va **Fitrat** singari yozuvchilar jadid adabiyotini chuqur falsafiy va ruhiy qatlamlar bilan boyitdilar. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani bu davr adabiyotining eng yetuk namunalaridan biri bo'lib, unda inson ruhiyati, milliy qadriyatlar, erkinlik g'oyasi va mustamlaka zulmiga qarshi ruhiy kurash chuqur badiiy tasvirlangan. Fitratning "Hind ixtilochilari" pyesasi esa ozodlik va siyosiy uyg'onish g'oyalarini targ'ib qiluvchi muhim asar bo'lib, Turkiston muxtoriyati g'oyasining adabiyotda aks etgan shaklidir.

Ayol mavzusi jadid adabiyotida alohida o'rin tutadi. Avvallari ayol obrazi adabiyotda aksar hollarda majoziy, romantik yoki maishiy obraz sifatida tasvirlangan bo'lsa, jadidlar ijodida ayollar ijtimoiy hayotdagi o'rni, huquqlari, ma'rifiy imkoniyatlari haqida ochiq fikr yuritiladi. Masalan, Abdulla Avloniy asarlarida o'qimagan, jabrdiyda ayol timsoli orqali butun bir xalqning savodsizlikka yuz tutganligi tanqid qilinadi. "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida ayollarni o'qitish zarurligi, jamiyat taraqqiyotidagi roli ko'rsatib beriladi. Hamza Hakimzoda Niyoziy esa "Zaharli hayot", "Boy ila xizmatchi" kabi pyesalarida ayollar taqdiriga, ijtimoiy tengsizlikka e'tibor qaratadi. Aynan ayollar mavzusi orqali jadid adabiyoti jamiyat islohoti uchun madaniy poydevor yarata oldi.

Jadid adabiyoti shakl jihatdan ham yangilandi. U eski aruz vazni bilan yozilgan she'riyatdan g'azalparastlik va zohiriy badiiyatni emas, balki soddaligi, ravonligi, xalqona ohangdorlikni maqsad qilgan. Nasrda esa syujetli, dramatik voqealar orqali fikr

berish, sodda va aniq til bilan xalq ogʻzaki nutqiga yaqinlashish asosiy tamoyilga aylandi. Bu esa adabiyotning xalq orasiga chuqur kirib borishiga zamin yaratdi.

Jadid adabiyoti koʻplab janrlarning rivojlanishiga sabab boʻldi: yangicha nasr, dramaturgiya, publitsistik maqola, ocherk, didaktik asar, oʻquv qoʻllanmalari, tarjimalar kabi janrlar paydo boʻldi. Ayniqsa, teatr sanʼati rivojida Hamza, Behbudiy kabi adiblarning xizmatlari beqiyos boʻldi. Ular oʻz pyesalari orqali xalqni oʻz dardi, ogʻrigʻi, qadr-qimmatini haqida oʻylashga undadilar.

Shuni taʼkidlash joizki, jadid adabiyoti siyosiy jihatdan ham kuchli xarakter kasb etdi. Adiblar mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatini tanqid qilish, Turkiston oʻlkasining ozodligi, oʻzini-oʻzi boshqarish huquqini qoʻllab-quvvatlash, xalqni kurashga chaqirish kabi gʻoyalarni ilgari surdilar. Bu esa ularning hayotiga ham, ijodiga ham qimmatga tushdi. Aksar jadid adiblari quvgʻinga uchradi, surgun qilindi yoki otib tashlandi. Choʻlpon, Fitrat, Elbek, Hamza, Inʼomjon domla, Munavvarqori kabi koʻplab ziyolilar 1937–1938-yillardagi qatagʻonlar qurboniga aylandilar.

Shunga qaramay, ularning badiiy va maʼnaviy merosi mustaqillik yillarida qayta tiklandi. Ularning asarlari xalqimizning milliy oʻzligini anglash, istiqloq mafkurasini shakllantirish, mustaqil tafakkur va erkin hayotni barpo etish yoʻlida muhim manba boʻlib xizmat qilmoqda. Jadid adabiyotining dolzarbligi shundaki, u bugungi kunda ham yangicha fikrlash, tafakkur mustaqilligi, milliy oʻzlik, maʼnaviy uygʻonish va yuksalishga chorlaydi.

Zamonaviy oʻzbek adabiyotida jadid merosi anʼanaviylik bilan uygʻunlashgan holda, yangi gʻoyaviy-badiiy qirralarda rivojlanmoqda. Choʻlpon, Fitrat, Behbudiy asarlari, ularning fikr-mulohazalari, insonparvarlik, taraqqiyot, oʻzlikni anglashga doir qarashlari bugungi kun yozuvchilari uchun ham ilhom manbai boʻlib xizmat qilmoqda.

Jadid adabiyoti oʻzbek adabiyoti tarixida gʻoyaviy mazmuni, ijtimoiy-siyosiy mohiyati va maʼnaviy-falsafiy teranligi bilan ajralib turadi. Bu adabiyot XIX asr oxiri – XX asr boshlarida xalqni jaholatdan qutqarish, maʼrifat va taraqqiyot sari yoʻnaltirish, erkinlik va tenglik gʻoyalari singdirishdek ezgu maqsadlarga xizmat qilgan. Jadid adiblari – Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Choʻlpon, Hamza va boshqalar ijodida islohotparvarlik, milliy uygʻonish, maʼnaviy poklanish gʻoyalari markaziy oʻrinni egallagan.

Ularning asarlari orqali xalq tafakkurida sezilarli siljish, o'zgarishlar ro'y berdi. Badiiy adabiyot xalqni uyg'otuvchi kuchga aylandi. Ayniqsa, ayollar erkinligi, zamonaviy ta'lim, ilm-fan, mehnatsevarlik, milliy g'urur va vatanparvarlik kabi mavzular adabiyotda ijtimoiy harakatga aylana oldi. Jadid adabiyoti shuningdek, o'zbek nasri va dramaturgiyasi shakllanishida asosiy rol o'ynadi, adabiy jarayonni yangilab, yangi janrlar, uslublar va obrazlarni keltirib chiqardi.

Qatag'on davrida jadid adabiyotining g'oyaviy merosi to'xtatilgan bo'lsa-da, mustaqillik yillarida uning tarixiy ahamiyati, badiiy va mafkuraviy qadriyati qayta ochildi. Bugungi kunda bu adabiyot nafaqat tarixiy o'tmishning mahsuli, balki hozirgi davrda ham dolzarb bo'lgan, mustaqil tafakkur, erkin fikr, milliy o'zlik va ma'naviy uyg'onish timsoli sifatida qadrlanmoqda. Shunday ekan, jadid adabiyotini chuqur ilmiy asosda o'rganish, uni yangi avlodga yetkazish – adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Behbudiy M. **Padarkush**. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1991.
2. Avloniy A. **Turkiy Guliston yoxud axloq**. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Cho'lpon. **Kecha va kunduz**. – Toshkent: Sharq, 1991.
4. Fitrat A. **Hind ixtilochilari**. – Toshkent: Yozuvchi, 1993.
5. Zohidov H. **Jadidchilik tarixidan lavhalar**. – Toshkent: Fan, 1994.
6. Sharipov Sh. **Jadidlar ma'naviy merosi**. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
7. Turaqulov B. **Jadid adabiyoti va uning tarixiy ildizlari**. – Samarqand, 2010.
8. Nurmonov A. **O'zbek adabiyoti taraqqiyot bosqichlari**. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.
9. Sultonov X. **Ma'rifatparvarlik adabiyoti**. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
10. Yo'ldoshev B. **Adabiyotda jadidchilik ruhining badiiy talqini**. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

